

МӘДЕНИ МҰРА
ғылыми журнал

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ
научный журнал

CULTURAL HERITAGE
science journal

ISSN: 2708-3365

№ 4 (99)

Астана
2022

Редакциялық алқа:

Сыдыков А.Ж.	PhD докторы (Қазақстан), алқа төрағасы
Асанканов А.А.,	тарих ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі (Қырғызстан)
Әбдуақап Қара,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Түркия)
Бороффка Н.,	археология докторы, профессор (Германия)
Бейсенов А.З.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)
Ибадуллаева З.Ө.,	тарих ғылымдарының кандидаты, доцент (Қазақстан)
Ибраева А.Г.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Ұлттық Жаратылыстану ғылымдары академиясының академигі (Қазақстан)
Қасенәлі А.Е.,	PhD докторы (Қазақстан)
Купаева А.Қ.,	PhD докторы (Қазақстан)
Қартаева Т.Е.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)
Малдыбаева Р.К.,	өнертану кандидаты (Қазақстан)
Мұқтар Ә.Қ.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
Оңғар А.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)
Самашев З.С.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
Төлеубаев Ә.Т.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
Смағұлов О.С.,	ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы (Қазақстан)
Таймағамбетов Ж.Қ.,	ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
Үмітқалиев Ұ.Ұ.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)
Шамильоглу Ю.,	Висконсин университетінің профессоры (АҚШ)

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ

Қажымас қайрат, қалтқысыз қызмет 4

ТҰЛҒА. ТАҒЫМ. ТАҒЫЛЫМ / ЛИЧНОСТЬ. ПРИЗНАНИЕ. ПОЧТЕНИЕ

Елеуов М.Е. Археология заңғары	16
Подушкин А.Н. Пытливый ум, неутомимый исследователь	18
Тоқтабай А.У. Тастарға тіл бітірген тарлан ...	23
Боковенко Н.А. Культура саков Восточного Казахстана: поиск истоков	26
Мұқтар Ә.К. Археолог З. Самашевтың ортағасырлық Сарайшықты зерттеуге қосқан үлесі	32
Ермолаева А.С. Мой сокурсник Зайнолла Самашев	42
Сайлаубай Е.Е. Ұлт тарихын түгендеуші тұлға ..	45

Мерц В.К. Короткие встречи на долгом пути ...	47
Табалдыев К.Ш. Зейнолла ағайыбыздың илимий эмгектерін дайым күтөбүз	50
Гасанов З.Г. Работа «Азербайджано-казахстанской международной археологической экспедиции» в 2019-2022 гг.	53
Омаров Ғ.К. Текті тұлға туралы толғаныс	59
Үмітқалиев Ұ.Ұ. Қазақ археологиясындағы мен таныған Зейнолла аға бейнесі	64

ФОТОШЕЖІРЕ / ФОТОГАЛЕРЕЯ 67

ҒАЛЫМНЫҢ ҒИБРАТТЫ ҒҰМЫРЫ / ДОСТОЙНАЯ ЖИЗНЬ УЧЕНОГО

Самашев З.С. Көне дүние қойнауына саяхат ...	94
Самашев З.С. Қазақ Алтайындағы Берел ескерткіші	96
Самашев З.С. Вопросы археологии раннего железного века Казахстана	112
Самашев З.С. Тарбағатай петроглифтері. Шимайлы	127
Самашев З.С. Изобразительная деятельность в эпоху средневековья	138
Самашев З.С. Петроглифтерді зерттеудің кейбір әдістері	149

CONTENTS

Indefatigable Will, Unwavering Service 4

PERSONALITY. CONFESSION. HONOR

Eleuov M.E. Patriarch of archeology	16
Podushkin A.N. An inquisitive mind, a tireless explorer	18
Toktabay A.U. A word about contemporary	23
Bokovenko N.A. The saka culture of Eastern Kazakhstan: a search for the origins	26
Muktar A.K. The contribution of archaeologist Z. Samashev to the study of the medieval Sarayshik	32
Ermolayeva A.S. My classmate Zaynolla Samashev ..	42

Sailaubay E.E. A person who studies the history of the nation	45
Merz V.K. Short meetings on a long journey	47
Tabaldiyev K.Sh. We always look forward to the scientific works of Zeynolla agai	50
Gasanov Z.G. The work of the «Azerbaijan-Kazakhstan International Archaeological Expedition» in 2019-2022	53
Omarov G.K. A word about a noble person	59
Umitkaliyev U.U. The image of Zeynolla aga in Kazakh archeology	64

PHOTOGALLERY 67

DIGNIFIED LIFE OF A SCIENTIST

Samashev Z.S. Journey into the depths of the ancient world	94
Samashev Z.S. Berel site of the Kazakh Altai ...	96
Samashev Z.S. Issues of archeology of Early Iron Age Kazakhstan	112
Samashev Z.S. Petroglyphs of Tarbagatay. Shimayly	127
Samashev Z.S. Fine activity in the Middle Ages ...	138
Samashev Z.S. Some methods of studying petroglyphs	149

Самашев З.С.

ТАРБАҒАТАЙ ПЕТРОГЛИФТЕРІ. ШИМАЙЛЫ

Мақалада Шығыс Қазақстан облысы Тарбағатай ауданы Шимайлы шатқалындағы жартастарда бедерленген, қола дәуірінен бастап көне түріктер заманына дейінгі кезеңдерді қамтитын суреттер шоғыры сипатталады. Жартаста жүргізілген далалық зерттеу жұмыстары бойынша алынған, дайындалған деректерді, материалдарды, бейнелер мен сюжеттерді одан әрі өңдеу, жіктеу және типологиясын жасау жолдары сөз болады. Шимайлы петроглифтерінің негізгі бейнелері мен сюжеттерінің хронологиялық тізбегі сараланады.

Түйін сөздер: Тарбағатай, Шимайлы, Молдажар, Сарыдоңғал, петроглифтер.

Шимайлы жартас бейнелері ҚР Шығыс Қазақстан облысы Тарбағатай ауданының әкімшілік аумағында, Тарбағатай тауларының түкпірінде орналасқан. Бұл петроглифтер туралы алғашқы мәліметті Археология институтының ғылыми қызметкері, осы өңірдің тумасы Е. Оралбай хабарлады. Біз бұл жерде 2012-2014 жж. барлау жұмыстарын жүргіздік, ал 2015 жылдан бастап қазіргі уақытқа дейін стационарлы зерттеулер жүргізіп келеміз.

Шимайлы – құмтас жыныстарының тегіс беттеріне салынған көптеген суреттерге қарап қойылған шатқалдың жалпы атауы, ол кішкентай тау өзенінің айналасындағы үлкен алаңды, әсіресе өзеннің бастау тұсын алып жатыр (сур. 1). Сонымен қатар шатқалда әрбір шоқының, жыралардың, бұлақтардың және т.б. нақты атауы бар, мысалы, Молдажар, Сарыдоңғал. Біздің зерттеу пәні тұрғысынан Шимайлы (суреттер салынған тастары бар жер) ең сәтті атау деп саналады, сондықтан да біз оны бүкіл шатқалды атау үшін алып отырмыз. Мұнда жартасқа салынған суреттердің он үш тобын тіркедік, бірақ суреттердің қанықтығы бойынша дәрежелері тең емес, алдағы уақытта жартасқа салынған бейнелеу өнерінің тағы да көптеген жаңа тармақтары анықталуы мүмкін.

2017-2018 жылдары далалық жұмыстар мен материалдарды камералық өңдеу ҚР Мәдениет және спорт министрлігінің «Қазақ ғылыми-зерттеу мәдениет институты» ЖШС қаржысы негізінде жүзеге асырылды.

Мақаланың негізін біршама биіктікте және оңаша орналасқан Сарыдоңғал шоқысында аспаптық түрде бекітілген петроглифтер құрайды, оларды біз Шимайлы деп индекстедік.

Әлі түбегейлі зерттеуге алынбаған, бірақ қатар орналасқан жартас бейнелері ішінара кітапқа қосымша материал ретінде енгізілді.

Шимайлы I теңіз деңгейінен биіктігі – 1363 м, географиялық координаттары: N47. 41. 49, 7; E 081. 40. 25,2.

Бірнеше жылдар бойы Шимайлының жартас өнері бойынша жүргізілген далалық зерттеулер мұқият құжатталған материал алуға, бейнелер мен сюжеттерді одан әрі өңдеу, жіктеу және типологиясын жасауға бағытталған. Осылардың нәтижесінде ескерткіштің әлеуетін осы жерде болған мәдени-тарихи процестерді қайта қарастыруға, әсіресе ежелгі және орта ғасырлардағы діни-дүниетанымдық құбылыстарға байланысты мәселелерді талдау үшін дереккөз ретінде пайдалану көзделген.

Далалық зерттеу барысында петроглифтерді тіркеу кезеңіне ерекше көңіл бөлінді,

өйткені жартастағы суреттерді көшіру және суретке түсіру кезінде дереккөздердің аздап болса да бұрмалануы олардың мазмұнын талдау кезінде қате қорытынды жасауға әкелуі мүмкін.

Жағдайды толық бағалау мен петроглифтері бар жазықтықтардың таралу аймағын анықтау және Шимайлыны ішкі шартты топтарға бөлу үшін PHANTOM-4 ұшқышсыз ұшу аппаратының көмегімен 500 м биіктіктен фотофиксация жүргізілді.

Суретті жазықтықтар LEICA TCR-404 лазерлік тахеометрінің көмегімен аса дәлдікті аспаптық түсірулермен бекітілген, деректер фотоаппарат көмегімен, ал жұмыс барысы фототүсірілімдер кадрларының жазбаларымен синхрондалған (сур. 2).

Кішкентай бұлақтың оң жағында қола дәуірінен бастап орта ғасырға дейінгі әртүрлі дәуірлердегі жерлеу-еске алу құрылыстары – қорғандар мен қоршаулар тіркелді.

Далалық және камералық зерттеулерді жүзеге асыру міндеттеріне Чотбаев А., Байтлеу Д., Мургабаев С., Киясбек Г., Төлегенов Е.,

Рахманкулов Е., Сиражева Б., Кожамбетов Б. және басқа да археологтар қатысты. Сонымен қатар, осы тамаша ескерткіш туралы алғаш рет хабардар еткен, Тарбағатай жеріндегі 2012-2018 жылдары жүргізілген далалық зерттеулер барысында ұйымдастырушылық-техникалық көмек көрсеткен Е. Оралбайға ерекше ризашылығымды білдіремін.

Шимайлы шатқалындағы барлау-ізвестіру жұмыстары кезінде жартастағы бейнелердің негізгі бөлігі сол жердегі ең биік Сарыдоңғал шоқысының биігі мен оңтүстік және оңтүстік-шығыс бөліктерінде шоғырланғандығы анықталды, ол тар алқаптың түбімен өтетін шағын өзеннің екі жағында орналасқан байырғы жыныстардан пайда болған аздаған төбелердің аясында ерекше көрініп тұрады. Негізгі шоқыға шығыстан тағы өзара жырамен бөлінген биік емес екі төбе қосылады. Бұл шағын төбелерде сурет салынған көптеген жазықтықтар бар.

Ежелгі суретшілер сурет салуға ыңғайлы тік, көлбеу және көлденең жазықтықтардан басқа өз негіздерінен ажыратылған жеке шағын

Сур. 1. Шимайлы шатқалы. Солтүстік-шығыс жақтан қарағандағы көрінісі. Алдыңғы тұста Сарыдоңғал шоқысының оңтүстік тұсы

Fig. 1. Shimayly gorge. View from the northeast side. In the foreground the south side of the Sarydongal hill with petroglyphs

және ірі тастарды пайдаланды. Дәл осындай тастар күйген темір марганецтің көк реңкі бар қанық, жылтыр қара түсті және суреттерді, әсіресе, көп фигуралы композицияларды қағуға жарамды ең тегіс беттерге ие екендігі байқалады. Сондай-ақ, шоқыдағы петроглифтері бар тас жазықтықтардың орналасуында қандай да бір реттіліктер байқалмайды, тек қана суреттердің негізгі массасы жоғарыда атап өтілгендей, оның төбесінде, оңтүстік, оңтүстік-шығыс және оңтүстік-батыс беткейлерінде бейнеленген.

Сурет салынған жазықтықтардың экспозициясы олардың табиғи орналасу жағдайларына қарай реттелген және тиісінше тік, көлбеу және көлденең құрылымды болып келген.

Петроглифтерді орындау техникасында тұтас, содан кейін нүктелі қағу басым, сондай ақ тегістелген бейнелер мен қашалған пішіндер кездеседі. Суреттердің кейбір бөлігі контурлы техника және аралас тәсілмен орындалған.

Жазықтағы петроглифтердің құрылымын бастапқы талдау адамдар мен жануарлардың ондаған бейнелерінен және

басқа да мотивтерден тұратын көп фигуралы композициялардың Сарыдоңғал шоқысындағы Шимайлы I тобында басым екендігін көрсетті. Сонымен қатар бірнеше бейнелерден тұратын жеке фигуралар мен көріністер жиі кездеседі. Бұл кейбір дәрежеде сурет салуға жарамды жазықтықтардың мөлшеріне байланысты.

Шимайлы шатқалының петроглифтері бірін-бірі жүйелі ауыстыратын үш хронологиялық кезеңді – қола ғасырды, ерте темір мен орта ғасыр дәуірін қамтитыны анықталды. Кейбір бейнелер өзінің стилистикалық ерекшеліктері, орындау техникасы және басқа белгілері бойынша өтпелі кезеңдерге жатқызылуы мүмкін.

Шимайлының жартастағы суреттерінің басым бөлігі қола ғасырына жатқызылды. Олар көп жағдайда сол дәуірдегі мифті-салттық кешенмен және адамның архаикалық ойлауымен байланысты көп фигуралы композицияларға біріктірілген.

Өзіміз ойлағандай, қола дәуірінің петроглифтері арасында Шимайлы зооморфты бейнелері басым екен.

Сур. 2. Тік жазықтықты үш блок. Жоғарғы жағында бұқалар мен жаяу садақшылар бейнеленген. Суреттер қола дәуіріне жатады

Fig. 2. Three blocks with vertical planes. In the upper part there are figures of bulls and mounted archers. The drawings date from Bronze Age

Жартастағы бейнелердің қуатты пластикасы сеймин-турбин стилінде орындалған жылқылар мен бұқалардың бейнелерін құрайды, кей жерлерде олардың геометриялық корпустары сызылған. Соңғылары кеспе-андронов бейнесіндегі саз құмыралар кеңістігінде кең таралған ою-өрнекті композициялардың дәл ұқсастықтарын табады. Бұл қола дәуірінің тайпалары қалдырған материалдық мәдениет ескерткіштерінің әртүрлі санаттарын синхрондауға мүмкіндік береді.

Сирек кездесетін мотивтердің қатарына аюдың мүсіндері жатады. Соңғы қола, өтпелі кезең мен ерте сақ дәуіріне тән құсбасты бұғылардың бейнелері анық көрінеді. Олар көп бөлігінде композициялық түрде бұғы тастарда бір-біріне тығыздалған түрде ресімделеді.

Шимайлы петроглифтерінде саны жағынан екінші орынды әртүрлі жағдайларда көрсетілген антропоморфты фигуралар алады. Бұл жаппай салт-жоралық би, жыртқыш және аң бейнесіндегі бетперде киген эротикалық көріністер, сондай-ақ әртүрлі аңшылық сюжеттер мен соғыс көріністеріне біріктірілген садақшылар, шоқпаршылар дөңгелекшілердің динамикалық фигуралары. Күнбасты антропоморфтық кейіпкерлерді, сондай-ақ төрт қолды «құдайларын» атауға болады.

Солярлы символдар мен түрлі белгілер, сондай-ақ дөңгелектердің бейнелері, қару-жарақ заттары тіркелген.

Сақ кезеңінің петроглифтері аз ғана, бірақ олар әрдайым өте жарқын, серпінді және экспрессивті. Ежелгі аң стилінде салынған асыл бұғы, жыртқыш аңдар, жылқылар мен басқа да жануарлардың фигуралары ерекше әсер етеді. Дамыған сақ кезеңіне және әсіресе ерте темір дәуірінің соңғы кезеңіне жататын жартастағы бейнелерді ажырату қиын.

Шимайлы петроглифтерінің кейбір бөлігі ғұн-сармат кезеңіне жатуы әбден мүмкін, яғни, бұл кейінгі сақтар мен ерте түріктер арасындағы хронологияның кемшін тұстарын толықтырады.

Ежелгі түркілер дәуірінің нақыштары аз, бірақ олар техника мен стилистикалық ерекшеліктерге сәйкес нақтыланып тұрады. Бұл, негізінен, атты жауынгерлердің бейнелері ұсынылған, кейде жауынгерлік садақпен көрсетілген кең таралу сипатындағы сюжеттер. Жауынгерлік аттардың кейде үш

тісті қысқа кекілдері сызылған, ер-тоқымдар мен тебінгілері, жүгендері көрсетілген, бұл бейнеленген кейіпкерлердің этномәдени келбетін қатесіз анықтауға мүмкіндік береді.

Шимайлы петроглифтерінің негізгі бейнелері мен сюжеттерінің хронологиялық тізбегі. Бұл жердегі қола дәуірінің жартастағы бейнелерінің негізгі мотивтері жоғарыда айтқанымыздай, антропоморфты фигура, зооморфты бейнелер, дөңгелек, белгі-символдар мен қару-жарақ заттары болып табылады.

Антропоморфты бейне. Саны жағынан екінші орында тұрған, бірақ жартастағы бейнелердің барлық сюжеттері мен композицияларында жүйе құраушы болып табылатын адамның бейнесінен бастайық. Адам барлық жағдайларда қандай да бір оқиғалармен байланысты: бұл аң аулау, әскери және діни әрекеттер, миф-салттық сәттер, көбею көріністері, баяндау сюжеттері мен тиісінше қару-жарақтың әртүрлі атрибуттары мен заттарына ие. Антропоморфты бейнелердің арасында ерекше орын аталатын «бет бейнесін жасырған адамдар (ряженые)» бар, олар құйрығы бар аң терісін, мүйізі бар бас киімдерді киіп алған. Аң немесе күн бетпердесін киген антропоморфты фигуралар сирек кездеседі. Талдау мен интерпретациялау үшін әлі күнге дейін ең күрделісі «күн басты» антропоморфты таңбалар қалып отыр. Шимайлыда біз осындай екі фигураны таптық. Морфологиялық тұрғыдан оларды негізгі екі бөлікке бөлуге болады: бас бөлігі – өлі материя – «күн бетпердесі» және қолдары мен аяқтары бар адамның денесі. Адамдардың басындағы «күн бетперделерінің» бөлшектерінде бірнеше айырмашылық бар: нүктелі-шұңқырлары бар, бірақ сәулелері жоқ және әртүрлі көлемдегі және форматтағы сәулелері бар концентрациялы шеңберлер. Көптеген жағдайларда осы бейнелердің қолдары белгілі бір бұрышта төмен түсірілген.

Біраз адамдардың бейнелері саңырауқұлақ тәрізді бас киімдерде көрсетілген, бұл да қола дәуіріндегі мифтік ритуалдық кешендермен байланысты.

Антропоморфтық кейіпкерлердің белгілі бір санын композициялық және семантикалық жағынан қола дәуіріндегі арба және дөңгелектермен тығыз байланысты адамдар құрайды.

Ерекше санатты қарама-қарсы тұрған бейнесі жасырылған антропоморфты

МӘДЕНИ МҰРА

кейіпкерлер құрайды, олардың көбіне тізелері бүгілген және қолдары жоғары параллель көтерілген, сондай-ақ олардан ерлердің белгілерін жиі байқауға болады.

Шимайлыда төрт қолды адамның бейнесі тіркелді. Антропоморфты бейнелер көбіне ритуалдық көріністерге негізделген, аңшылық-кәсіпшіліктік сюжеттер азырақ. Алайда, қола дәуірінің жартас өнеріндегі адамның бейнесі көбінесе оның кәсіптік қызметімен байланысты. Қола дәуірінің петроглифтерінде салт атты адамның бейнесі жоқ. Шимайлы суреттерінің арасында түйе үстінде отырған адамды бейнелеген қола дәуірінің сюжеттері табылды. Егер бұл дерек шын мәнінде расталса, онда түйені қола ғасырында мініс жануары ретінде пайдаланды деген мәселені алға тартуға болар еді, алайда, осы тарихи уақыттағы бұл жануарды қолға үйрету фактісі туралы нақты сенім жоқ.

Шимайлы петроглифтерінің арасында адамның түрлі іс-қимылдарымен байланысты ерекше маңызды көріністер мен сюжеттер бар. Бұл әртүрлі сипаттағы табынушылық немесе эротикалық көріністер; бірнеше сюжеттер үнді-еуропалық мифопоэтикалық көріністерде Громовер (немесе мәдени кейіпкер) сияқты көріністер шеңберін көрсететін палиценостықтың бейнесімен байланысты.

Шимайлының жартас суреттерінің арасында эротикалық позалардағы ерлер мен әйелдер бейнеленген көлемді топтама бар.

Мифопоэтикалық санада мұндай жағдайлар жер мен аспанның некесін, аспан жарықтарын (күн мен ай), табиғаттың периодтық құбылыстарын (жаңбыр, найзағай), жалпы жаратылыстың космогониялық актісін білдіреді. Ригведа аспан жарығы – күн мен айдың некесі Ашвин мен Пушанмен тығыз байланысты Сурья (күн) және Сомның (ай) некесімен теңдестірілген.

Зооморфты бейнелер. Шимайлы шатқалының жартас өнерінде зооморфты бейнелердің көп болуы табиғи жағдай. Олар қола дәуіріндегі осы аймақтың адамдарын қоршаған жануарлар әлемінің (жабайы немесе үй) негізгі өкілдерінің бейнелерімен берілген. Зерттеліп отырған кезеңдегі Шимайлы шатқалындағы жартас бейнелерінің негізін басқа жерлердегі сияқты мүйізді жануарлардың «үштігі» құрайды, олар: бұқа, тау ешкісі/арқар, бұғы.

Бұқа бейнесі тек Шимайлы шатқалының емес, бүкіл Орталық Азияның зооморфтық бейнелерінің арасында аса көрнектісі болып табылады. Алға бағытталған иірілген мүйіздері бар бұқа немесе тұр ерекше көзге түседі. Ұзын құйрықтарының ұшы иірімделген, мүйіздері ай тәрізді бұқалардың да пішіндері кездеседі. Мағыналық мазмұнын түсіндіру жағынан қиғаш, тұзу сызықтары немесе түрлі геометриялық корпустары сызылған бұқа фигураларын күрделі деп есептеуге болады. Ішкі мазмұнның мағынасын ашу жағынан «Буаз сиырлар» ретінде түсіндірілетін бейнелер ерекше назар аудартады. Бұқа кейде жүк арбаларын сүйрейтін жануар ретінде көрсетілген.

Тау ешкісі – Азия өңіріндегі жартас өнерінің петроглифтері репертуарының негізі, оның Шимайлыдағы бейнелерде кездесуі ерекшелік емес. Стилистикалық және басқа да белгілері бойынша тау ешкісінің жеке үлгілерін немесе суреттер топтамасын қиындықсыз ажыратуға және оларды белгілі бір дәуірге жатқызуға болатын жағдайларды қоспағанда, тау ешкілері суреттерінің негізгі массасының хронологиясын анықтау қиынға соғады.

Қарастырылып отырған тарихи уақытта тау ешкілерінің геометрияланған пішіндері мен әртүрлі бейнелерден тұратын көп фигуралық композициялардың құрамында кездесуі, оның қола дәуіріне жататындығына күмән тудырмайды.

Арқардың бейнесін тек қана жануардың оралған мүйіздерінің бейнелері бойынша анықтауға болады. Жартастағы суреттерде бұл жануарлар негізінен аң аулау және құрбандық шалу объектілері ретінде көрсетілген.

Бұғы. Бұғы бейнесі көпфигуралы композициялар құрамында кездесетін, қола дәуіріне қатыстылығы зерттеушілер тарапынан ешқандай күмән тудырмайтын жағдайларды қоспағанда, осы кезеңдегі петроглифтердің хронологиялық атрибуциясын анықтау үшін бұғыны көп зерттемеген. Оларға ең алдымен бұғы денесін геометриялық тұрғыдан түсіндірген контурлы фигуралар жатады. Ол уақытта бұғылардың мүйізін ағаш тәрізді немесе бұқалардың мүйізіндей шеңбер түрінде бейнелеген, бірақ ішкі және сыртқы жағына қарай мүйіздің тармақтары бар. Кейбір үлгілер өте сәнді бұтақты мүйіздерімен ерекшеленеді. Бірақ көптеген жағдайларда мүйіздер жоғары

қаратылады. Позалар негізінен қозғалыссыз, силуэтті, төрт ағымен параллель тұрғандары сирек кездеседі.

Жылқы қола дәуірінің суретшілерінің ерекше назарында болды. Жылқының бейнесі негізінен аң аулау объектісі немесе құрбандық мал ретінде түсіндірілетін бейне. Көптеген сюжеттерде ат жауынгерлік (немесе аңшылық) арбаларға жегілетін жұмыс жануары ретінде ұсынылған. Стилистикалық түрде сеймин-турбин стилінде орындалған жылқының бейнелері анық көрсетіледі: силуэтті фигуралар (төрт қысқа және сәл бүгілген аяқтары бар бейнелер сирек), жануарлардың тұрыстары қозғалыссыз, көлемді, басына қарай мойны жуандау және доға тәрізді иілген мойындарында жалы бар, маңдайындағы кекілі үшкір болып келеді, бұл жануардың динамикалық жай-күйінің қысымды екендігін көрсететін белгілер. Кейбір жағдайларда жылқының жалы вертикальды сызық түрінде көрсетілген. Аттардың суреттерінің басым бөлігінде фигуралар. Көпфигуралы композициялар құрамында кездесетін сәттерді қоспағанда, қола дәуіріндегі солярлық белгілердің ішкі хронологиясын анықтау қиынға соғады. Хронологиялық атрибуция үшін контекстен бөлек алынған солярлық белгілердің жіктелуі мен типологиясы ештеңе бермейді, демек, олар тұтастай алғанда қола дәуірінің жартастағы өнеріне тән құбылыс ретінде қарастырылуы мүмкін.

Тор – қола дәуірінің жартас бейнелерінің сүйікті мотиві, сондай-ақ күрделі мағынасы бар символдар шеңберіне (мүлік) ортақ (немесе жеке) меншік нысаны болуына байланысты олар өздері мен көршілері танитын ру таңбаларымен жерге, малға иелік етуін белгілеуі мүмкін. Сондықтан, жартастағы белгілердің бір бөлігі рулардың немесе патриархалдық отбасылардың меншік белгілері болып келеді. Уақыт өте келе, біз қола дәуірінің символикалық белгілерін ыдыстардан, металл бұйымдардан, жартастардан, арнайы таңбалардан бөліп көрсете аламыз.

Қару-жарақ заттары. Қашықтықтан шайқасу қаруының ең көп таралған түрі – Шимайлы петроглифтеріндегі садақ, ол негізінен, аңшылық, соғыс және діни сюжеттерде қарапайым түрде бейнеленген. Садақ суреттерінің жеке үлгілері хронологиялық атрибуция үшін материал бола алмайды, сондықтан олар негізінен нақты сюжеттер мен

композициялар контекстінде қарастырылады, олардың құрамында анық даталы белгілері бар суреттер кездеседі. Садақтың өлшемдері де кішіден іріге қарай үлкейе береді.

Шоқпар. Шоқпар – жуан таяқтары бар адамдар бірнеше жазықтықтарда анықталды. Шоқпарлы адамдардың ең көп саны Шимайлы 1 петроглифтерінің соңғы тобында тастың бір жағындағы тік жазықтықтағы көпфигуралы композицияның құрамында бейнеленген.

Шоқпардың бейнесі көп жағдайда «бет бейнесін жасырған адамдармен» байланысты. Ежелгі адамдар бұл қарудың мифтік-салттық мәнін көрсетуге тырысты, мысалы, Ведаларда оларды дәлелді және негізді түрде үндіеуропалықтардың мифтерінің басты кейіпкері – Громовермен байланыстырады.

Дөңгелекті көлік. Қола дәуіріндегі Шимайлы жартас бейнелерінің арасында дөңгелекті көлік (екі дөңгелекті арбалар және тұтас диск тәрізді дөңгелектері бар төрт дөңгелекті арбалар және жауынгерлік, аңшылық немесе салттық-рәсімдік мақсаттағы екі дөңгелекті арбалар) ерекше орын алады. Екі дөңгелекті күйме арба (немесе оның алдындағы арба) пайда болған сәтінен бастап көптеген уақытқа дейін тұрмыстық өмірдегі прогрессивті өзгерістер ғана емес, сонымен қатар ұтқыр этномәдени массивтерге айналған ірі көші-қон процестеріне, сондай-ақ әртүрлі мифтік-салттық кешендерге (мысалы, арбаларды жерлеу тәжірибесінде пайдалану) байланысты алдыңғы қатарлы техникалық жетістікті бейнелейтіндігі белгілі. Осылардың негізінде қалыптасқан жаңалықтар ұсақ пластикада, оңтайлы мүсіндеуде, жартас бейнелеу өнерінде де көрініс тапты. Осының салдарынан қозғалыс құралдарының жартастағы бейнелері болжалды сипаттың факторы ғана емес, сонымен қатар Еуразия далаларының үлкен кеңістігінде қола дәуірінің эмблемасына айналуға.

Қола дәуіріндегі Шимайлы петроглифтерінің репертуарына басқа да шөпқоректі жануарлар, жыртқыш аңдар мен құстар кіреді. Соңғылары көпфигуралы композициялардың құрамына кіретін дуадақтың бейнелерімен көрсетілген. Жыртқыштар ашатұяқтыларды аңдыған немесе талап жатқан қасқырлардың тұрпаттарында бейнеленген. Иттер кәсіпшілік жануарларды аулауға қатысты сюжеттерде көрсетілген. Осылайша біз қола дәуіріндегі ең танымал әртүрлі композицияларға бірік-

тірілген бейнелер, мотивтер және кейбір сюжеттерді қарастырдық, олар сол кезеңдегі халықтың бейнелеу өнерінің ерекшеліктерін, түрлі ағымдары мен стилдерін сипаттайды. Мұндай таңдау жасаудың себебі – талдау жасау арқылы практикалық тұрғыдан қазіргі таңда белгілі қола дәуірінің петроглифтерінің мотивтері мен сюжеттерін тұтас қамту мүмкін еместігімен байланысты.

Қола дәуірінің жартас өнері рухани қызметтің басқасалалары сияқты қоғамда болған әртүрлі мәдени-тарихи қауымдастықтармен ұсынылған терең әлеуметтік-экономикалық үдерістер мен этномәдени құбылыстарды бейнелейді.

Шимайлының жартас бейнелерінің топтамасы қола дәуірінен ерте темір дәуіріне дейінгі өтпелі кезеңге жатады. Бұл, ең алдымен, сол Тарбағатай – Ойшілік, Жартас және т.б. жерлердегі сияқты бұғы тастардағы бейнелерге ұқсас құсбасты немесе тұмсықты бұғылар. Шимайлыда жасалған бұл бейнелер (соңғы қола-өтпелі кезең – ерте сақ дәуірі) бейнелеу ескерткіштерінің даму мәселелеріне қатысты қоғамда мәдениеттің базалық стереотиптері ауысатын, жаңа шаруашылық-мәдени түрге көшудің ішкі процесінен және Орталық Азия даласының тереңінен, әсіресе бұғы тастарда құс тұмсықты бұғылардың бейнесін сақтаушылардың сыртқы импульстармен – көші-қонынан туындаған уақыттың бірыңғай және тұтас аралығы ретінде қарастыруға болатын кезеңді қамтиды. Олар шын мәнінде құстарға ұқсайды: басынан бастап бүкіл денесі үлкен, көздері бадам тәрізді, тырна тұмсығын еске салатын өте ұзын жіңішке тұмсықтары бар, алдыңғы аяқтары мен денесін ұзын мойындарынан үшбұрышты шығыңқы жері бөліп тұрады. Кейбірінің мүйіздері жоқ. Артқы аяқтары қысқа, сына түрінде үшкір жағы алға бағытталып берілген. Суреттердің екі жұбының арасында пайда болған кішкентай аралыққа салынған кейбір бейнелердің денесінің алдыңғы бөлігі ғана бар. Бұл жағдайда ежелгі шебердің тіпті композиция айналасында үлкен бос кеңістік қалып отырса да, бұғы тастарды рәсім-деу принципін басшылыққа алу дерегі әртүрлі аспектілерден қарағанда қызықты болып отыр.

Бұл петроглифтер иконографиялық және композициялық құрылым бойынша бұғы тастардың жартастың тік жазықтығына проекциясы болып табылады және тас

мүсіннің өзі сияқты семантикалық жүктеме алады. Бұғы тастар жауынгерлердің тас мүсіні болып табылады деген жалпы пікір баршаға белгілі. Алайда, әлі күнге дейін тұмсық бұғылардың бейнелерінің семантикасы арнайы талдаудың мәні болған жоқ. Бұғы тастардың негізінде тек қарулы жауынгердің бейнесі ғана емес, шаман немесе абыздың функциясы жүктелген жауынгер бейнесі бар екеніне күмән жоқ. Бұғының синкретті суреті – бұл жай ғана киімге салынған өрнек емес, жоғарғы әлемге ұшу кезінде орнитоморфты бейнені қабылдауға қабілетті басты рух – шамандардың қамқоршысының бейнесі болуы мүмкін.

Бұғы тастардың хронологиясына қатысты әртүрлі көзқарастар бар. Зерттеушілердің көпшілігі бұғы тастардың абсолюттік хронологиясы қола дәуірінің соңы мен б.з.д. I мыңжылдықтың бірінші ғасырлары шегінде деп анықтайды, бірақ олардың салыстырмалы хронологиясы әлі әзірленбеген, бірақ жаңу-арлардың, бірінші кезекте бұғы бейнелерінің стилистикалық ерекшеліктері бойынша оларды бірнеше кезеңдік топтарға бөледі. Құстың тұмсығына ұқсас тұмсығы мен арқасында үшбұрышты шығыңқы дөңі бар бұғылардың бейнесі ерте уақытқа жатқызылады, бірақ олар негізінен Моңғолия мен Забайкал, азырақ бөлігі Тыва мен Таулы Алтайға тән. Жоғарыда айтылғандай, Тарбағатай ауданында бұғының осы түрі бейнеленген бірнеше мүсіндер белгілі.

Жоғарыда айтылған тұмсықтыларға қарағанда мүлдем өзгеше стильде орындалған бұғы суреттерінің топтамасы ерте сақ және дамыған сақ кезеңдеріне жатады. Олар классикалық немесе эталондық стильде қарастырылады – денелері арық, ұшатындай немесе аяқ ұштарында тұрған тұяқтары бар, көздері үлкен, мүйіздері тармақталған немесе артқа қайырылған болып келеді.

Шимайлы петроглифтерінің арасында бірнеше үлгі ғұн-сармат уақытына жатқызылуы мүмкін. Олар граффитидің жалпы массасынан бейненің берілуімен ерекшеленеді: сілеусіннің адымды бір аяғы алға шығып, екіншісі аяғы буынынан бүгілген (Таштық өнеріндегідей).

Шимайлының ерте ортағасырлық суреттері. Бұл дәуірде жартастағы бейнелеу өнерінде жалпы қолжетімді, өте ұтымды өнер басым болады, оның басты кейіпкері қарулы жауынгер болады. Өнердегі қарулы салт аттының бейнесі, кейде әртүрлі әскери

атрибуттары бар, сол кездегі қоғам мен табиғаттағы барлық қолайлы құбылыстар мен катаклизмдерде дербес көрсетілген.

Атқа мінген және атсыз қарулы жауынгер ортағасырлық көшпелі қоғамның әлеуметтік стратификациясындағы орталық фигуралардың бірі және бейнелеу өнерінің, эпостың әртүрлі жанрларының объектісі болып табылады, бірақ оның әскери ерлігі ежелгі түркі дәуірінің бейнелеу өнері үшін жалғыз сюжет қалыптастырушы негіз болып табылмайды. Бұдан басқа да бейнелер бар: үй және жабайы жануарлар, тұрмыстық заттар, қозғалыс құралдары, символдар мен белгілер; көптеген аң аулау көріністері, тұрмыстық сюжеттер, полиморфты фантастикалық тіршілік иелері.

Ортағасырлық түркі тілдес халықтардың графикалық өнері алдыңғы тарихи кезеңдердегі халықтардың бейнелеу өнері қойнауынан тамыр алады, Оңтүстік Сібір мен Орталық Азияның «ерте көшпенділер дәуірінің соңғы кезеңінен» бастап және олардың қоғамдық-саяси өмірде, дүниетанымда, миф-салттық кешенде болған өзгерістерді, тұтастай алғанда, жаңа реалиялар – көші-қон, соғыстар, этномәдени өзара әрекет, мемлекеттік бірлестіктердің құрылуы мен ыдырауының ықпалымен көрсетіледі. Көптеген әскери-саяси іс-әрекеттердің нәтижесінде күшті дала империялары пайда болған және ыдыраған кезде милитаризацияланған ортағасырлық көшпелі қоғамның қажеттіліктеріне жауап берген, бір тайпалар басқаларды жұтып, территориялық иеліктерді басып алу мен қосып алу орын алған кезеңнің сипаты өнерде айқын көрінеді. Осы оқиғалардың ортасында қоғамда ерекше артықшылықтарға, құрмет пен танымалдыққа ие болған, жеке табандылық пен батыллықтың арқасында шайқас даласынан табылған, кейбір дәрежеде мәдениет архетипі болған атты адам болды.

Шимайлы петроглифтеріндегі салт аттылардың ортағасырлық бейнелері садақтармен көрсетілген. Ортағасырлық қашықтықтан ұрыс- шабуыл қаруының ең кең таралған түрі – күрделі құрамды рефлекстелетін садақ, ол Еуразия даласының ұлы белдеуінің тарихи дәуіріндегі бейнелеу өнерінің әртүрлі ескерткіштерінде кеңінен ұсынылған.

Көне түркі таңбалары. Жартастағы ортағасырлық таңба тәрізді белгілердің бейнелері зерттеушілердің назарын тек

соңғы жылдары ғана қызықтыра бастады. Олар этникалық атрибуция үшін және ортағасырлық этникалық массивтердің көші-қон бағыттарын таңбалау үшін аса құнды ақпарат көзі болып табылады. Ортағасырлық халықтардың таңбалары Шимайлыда бірнеше жерде тіркелген. Олар ерекше қызығушылық тудырады, себебі олардың арасында осы күнге дейін белгісіз болған үлгілер бар. Жартас үстіндегі таңбалардан басқа, бізге жеткен көне түркі таңбалары арнайы салынған құрылыстардан басқа, мәдени-мемориалдық кешендердің объектілеріне, яғни жазулары бар ескерткіш тастар, тас табыттар, аса маңызды тұлғалардың мүсіндері, зооморфты мүсіндер балбал-меңгірлерге салынған, бұл олардың жоғары әдет-ғұрыптық пен ерекше мәндік мәртебесін көрсетеді.

Тарихи диахронияда қоғамдық құбылыс ретінде таңба қолданудың даму мен қалыптасуының бірқатар сатылары бар.

Ежелгі түркілердің таңбалары мен белгілерінің қазіргі заманғы көптеген түркі халықтарындағы сияқты заттық-бейнелі мағынасы бар (ғарыштық мағынада – Күн, Ай, Жұлдыз; мал шаруашылығы сипатында – мүйіз, тұяқ, табан, ауыздық, ер-тоқым; заттық – қару-жарақ, үй тұрмысындағы заттар және әшекейлер – садақ, балта, найза, жебе, тарақ, айна, сырға) және сәйкесінше күрделі, қиын семантикалық мәнге ие. Сырттай қарапайым көрінген көне түркі таңбасының жасырын мағынасының терең сипатын ашу, әсіресе ортағасырлық түркі тілдес халықтардың таңбаны пайдалану жүйесін талдауына семиотикалық көзқарас кезінде, неғұрлым қолайлы әмбебап әдістемені және мұқият тексерілген әдіснамалық тәсілді әзірлеуді жоспарлайды.

Бүгінгі күні белгілі көне түркілік таңбалардың әртүрлі көрініс деңгейлері бар: Түркі Қағанатының жоғары билеушілерінің Елтаңбасы – қаған, яғбу, ханзада (тегін), ұлы князьдер, бұдан әрі – чор, тархан, бек); рулық-тайпалық бірлестіктердің таңбасы (бір белгі және одан туындаған белгілер); жекелеген тұлғалар мен патриархалдық отбасылардың таңбалары (жеке таңбалар, жылқыларды, басқа малдарды таңбалауға арналған таңбалар).

Көне түркі белгілері мен таңбалары жалпы түркі мәдени мұрасының құрамдас бөлігі болып табылады. Таңбалар – отбасы-рулықтан бастап, ру-тайпалық, билеуші қаған

руының немесе этносаиясы бірлестіктердің таңбаларын қоса алғанда – көне түркі қоғамының әлеуметтік-саяси өміріндегі елеулі құбылыс. Олар халықтың әртүрлі топтары мен әлеуметтік топтары арасындағы өзара қарым-қатынасты реттеуде, әсіресе, ежелгі түркі этноәлеуметтік ортасында болған меншіктің түрлі нысандарына байланысты мәселелерді шешуде маңызды құқықтық механизм ретінде пайдаланылды.

Таңбалар мен белгілерді жіктеу және талдау әрине, Ордостан Карпатқа дейінгі Еуразиялық даланың Ұлы белдеуінің ортағасырлық көшпелі мемлекеттерінде болған этно-мәдени процестердің және олардың көршілермен өзара қарым-қатынасының көптеген мәселелерін ашып көрсетеді.

Шимайлы петроглифтері қола дәуірінен ерте орта ғасырға дейінгі уақытты қамтиды.

Осы кезеңге Еуразияның таулы және дала кеңістіктерін мекендеген тайпалар мен халықтардың жартас бейнелеу өнерінің даму шыңы келеді. Бұл жағдай қоғамдық қатынастардың күрделенуіне, жаңа әлеуметтік институттар мен кешенді шаруашылық-мәдени типтердің қалыптасуына, жаһандық және жергілікті көші-қон үдерістерінің, мәдени диффузиялардың күшеюіне; этнотілдік қауымдастықтардың ыдырауына, қоршаған орта туралы ұтымды білімнің одан әрі дамуы мен жинақталуына; жаңа дүниетанымдық бағдарлардың, діни түсініктердің қалыптасуына және оларға сәйкес мифтік-салттық кешендердің қалыптасуына және басқа да факторларға байланысты болды.

Жетекші қозғаушы күштер – солярлық белгілер мен әртүрлі символдар, еңбек құралдары, қозғалыс құралдары, табыну заттары мен қару, адамдар мен жануарлар, полиморфты зоо-антропоморфты және орнитоморфты тіршілік, жалғыз бейнеленген немесе күрделі көпфигуралы композицияларды құрайтын нақты сюжеттік сызықтармен байланысты.

Осы уақытта дәстүрлі аңшылық сюжеттермен қатар: шоқпарларды, жауынгерлік балталар, қалқандарды, жақын және қашықтықтан ұрыс қаруының басқа да түрлерін, сондай-ақ жауынгерлік дөңгелектерді пайдалана берілген баталдық көріністер; «бет бейнесін жасырған», «күнбасты» кейіпкерлердің қатысуымен жұптасқан және топтық билер;

көбею мәдениетіне байланысты эротикалық көріністер; құрбандық шалу рәсімдері пайда болады. Олардың ішкі мазмұнын талдау өте күрделі зерттеу міндеті болып табылады.

Кейбір жағдайларда техникалық және стилистикалық ерекшеліктерді, микротопографияны, мотивтерді, учаскелерді және т.б. талдау негізінде бірдей тарихи дәуірде ерте, орта, соңғы немесе аралық қабаттарды оқшаулауға болады.

Дамыған қола дәуіріндегі петроглифтердің ерекше қабаты (б.з.д. 2 мыңжылдықтың екінші жартысы) «сеймин-турбин» стилінде орындалған жылқылардың бейнелерін құрайды. Қола ғасырда, сонау энеолитте қолға үйретілген ат, оның әлеуетінің өсуіне қарай, Еуразия дала халықтарының шаруашылық өмір жүйесінде табынушылық қастерлеудің негізгі объектілерінің бірі болып табылады және оның бейнесі көпжоспарлы бейнелеу қызметінде – ұсақ пластикте, жартас өнерінде, оңтайлы мүсіндік ескерткіштерде қарқынды түрде әзірленеді.

Петроглифтердегі, ұсақ пластикадағы «сеймин-турбин» стилінде орындалған және Орталық Азияның көптеген аймақтарында жеңіл танылатын иконографиялық бейнесі бар жылқылардың бірегей бейнелерінің бұл пластикасы өз уақытында пышақтар мен қанжарлардың ұшындағы фигуралармен стилистикалық сәйкестендіру негізінде, сондай-ақ Шығыс Қазақстан мен көршілес өңірлерден тас мүсіндерінің ұштарымен ерекшеленді. Кейбір зерттеушілер сеймин-турбин қола металлургиялық өндірісінің бастапқы ауданы болып, бай мыс шоғыры және ең бастысы, ежелгі заманда шығыс Еуропаны қалайы, ал соңғы мәліметтер бойынша Месопотамияға дейін, шығыста – кенді Алтайдан қалайы бар қорытпалары тіркелген Минусинск қазандығына дейінгі Қалба-Нарым массивінде касситерит болған, Кенді Алтай мен Жоғарғы Ертіс санайды.

Сеймин-турбиндік ежелгі даталарға қатысты бірізділік жоқ, қазір тербеліс б.з.д. 21-ден 18 ғғ. дейінгі уақытта жүреді.

Соңғы қола дәуірінде, әсіресе темір дәуіріне өтпелі кезеңде, Қазақстанның петроглифтерінің репертуарында құстұмсықты бетінің өзіндік ерекшелігі бар бұғылардың бейнесі пайда болады, бұл кейбір дәрежеде Орталық Азия даласының батыс бағытындағы тереңдіктерінен

осы бейнелеу дәстүрін тасушылардың қоныс аударуының даусыз дәлелі болып табылады. Мұндай суреттер Қазақтың Алтай тауларында, Жетісу мен оңтүстікте тіркелген.

Ерте темір дәуірінің бейнелеу шығармашылығы аң стилі деп аталады. Ол үшін мотивтердің таңдалуы, сюжеттердің мифологиясы, ерекше зооморфты кодтарда ақпаратты сақтау және беру; аударылған жыртқыш, дененің артқы бөлігі ақтарылған шөпқоректі жануардың бейнелері тән болып табылады. Алайда, ежелгі суретшілерге жартас бетінде осы өнердің барлық ерекшеліктері мен қырын беру мүмкін болмады.

Қазақстанның петроглифтерінде тұяқтың ұшында, артқа қайырылып тармақталған мүйіздері бар бұғылардың, сондай-ақ аяқтары бүгілген қабандар мен басқа да жануарлардың ерте сақ кезеңіндегі суреттері оңай анықталады.

Дамыған сақ кезеңінің бейнелері нәзік стилінде орындалған, оларда азаптау көріністері өте сирек кездеседі. Өзірленген сақтардың бейнесі ашық жұмыс стилінде және азаптау деп аталатын сценарийлері өте сирек кездеседі.

Өзірге ғұн-сармат кезеңінің суреттерін анықтау өте қиын.

Ежелгі түркі мәдениетінің барлық кезеңінде оңай танылатын ерте ортағасырлық дәуірдің өнері әскери реалиялар, қару-жарақ заттары мен керек-жарақтар (соның ішінде ат), символдар, атрибуттар және басқа да аксессуарлар бейнеленген салт атты бейненің түсіндіруінде таңқаларлық тұрақтылықты көрсетеді. Олар тас мүсіндер немесе руникалық жазбалар және басқа элементтер сияқты Орталық Азия өңірінің көне түркі мәдени кешенінің құрамына кіреді.

Жалпы тұжырымдарға келетін болсақ, пайда болуы мен дамуы белгілі дәрежеде психологиялық факторлармен және ойлау ерекшеліктерімен байланысты, бірақ көп жағдайда – өмірлік тәжірибе, жекелеген индивидтердің және жалпы әлеуметтік-мәдени қоғамдастықтардың танымдық тәжірибесінің деңгейімен, сондай-ақ белгілі бір ортада жинақталған білімдерді (коммуникативтік функция) белгілеу қажеттілігімен (семиотикалық функция), сақтау және беру қажеттілігімен байланысты жартастағы өнер бейнелері – реалистік, ирреалдық-

фантастикалық немесе пәндік түрде болады. Бұл тұрғыда жартастағы бейнелеу өнерінің ескерткіштері тарих пен мәдениет бойынша, әсіресе, жазуға дейінгі ауыспалы кезеңдердің құнды көзі болып табылады.

Жартасты бейнелердің үлкен шоғыры анықталған Шимайлы шатқалы табиғи-ландшафттық жағдайларға байланысты адамдардың тіршілік етуі үшін аса қолайлы, әсіресе жартаста көркем бейнелерді жасауға жарамды, біз болжағандай, қола ғасырдың өзінде ашық аспан астындағы ғибадатханаға айнала білген.

Шимайлы петроглифтерінде және оның перифериялық аймақтарында аса қызықты үлгілері бар әртүрлі солярлық белгілері мен топтамалар суреттелген, бұқалардың, түйелердің, жылқылардың және басқа да жануарлардың бейнесі ерекше қызығушылық тудырады.

Мұндай бейнелердің семантикасын неғұрлым күрделі түсінуде сызықтармен және әртүрлі басқа белгілермен, оның ішінде мифопоэтикалық санада әртүрлі құдайлардың (индоирандық пантеонның) құрбандық үлесін бейнелейтін солярлық белгілермен белгіленгенімен, бұл олардың мазмұнының ғарыштық, солярлық-айлық немесе өзге де мәнін жоққа шығармайды.

Торлы фигуралардың, шиыршықтардың, шеңберлердің, шұңқырлардың, негізінен қола дәуірінің әртүрлі кезеңдеріне жататын және басқа да мәдени-хронологиялық горизонттарда кездесетін бейнелердің үлкен жиынтығын біз дәстүрлі түрде астральды символдар қатарына жатқызамыз және күн мен оттың табынуымен байланыстырамыз, бұл ретте өз дәлелдерімізді үнді-түрік, палеоазиялық және түрік-моңғол халықтарының мифологиясы мен этнографиясынан көптеген параллельдермен нығайтамыз.

Осылайша, Шимайлы шатқалының петроглифтері, жартастағы бейнелеу өнері ескерткіштерінің шоғырлануының жаңа перспективті ауданын ғана емес, сонымен қатар басқа да көзқарастармен бірге зерттелетін аймақтың ежелгі және ортағасырлық халықтың дүниетанымына, көркем мәдениетіне және этносаяси құрылымына байланысты бірқатар ғылыми мәселелерді шешуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

1. Самашев З., Мургабаев С., Оралбай Е., Кариев Е. Новые петроглифы Каратау и Тарбагатай // Труды Филиала ИА им. А.Х. Маргулана в г. Астана. Т.1 – Астана, 2012. – С. 79-94.

2. Самашев З., Байтлеу Д., Оралбай Е., Толегенов Е., Кариев Е., Олжаев Д. Наскальные рисунки Тарбагатай // «Алтай – золотая колыбель тюркского мира». Материалы Международной научно-практической конференции. 26-27 августа 2013 года. Часть 2. – Усть-Каменогорск, 2013. – С. 161-168.

3. Самашев З. История изобразительного искусства Казахстана. Древность и средневековье. Казахское искусство в 5 томах.

Древнее искусство. Т. 1. – Алматы: Елнур, 2013. – 240 с.

4. Самашев З. Древнетюркская графика. – Астана: Издательская группа Тюркской Академии, 2013. – 316 с.

5. Самашев З. Петроглифы урочища Шимайлы на Тарбагатае. «Мәдени мұра». № 3(60). – Астана, 2015. – С. 101-105.

6. Самашев З., Байтлеу Д., Мургабаев С., Чотбаев А., Киясбек Г., Кожаметов Б., Рахманкулов Е., Сиражева Б., Толегенов Е. Петроглифы урочища Шимайлы на Тарбагатае // Алтай – түрік әлемінің алтын бесігі. – Өскемен, 2017. – С. 166-172.

References

1. Samaşev Z., Murgabaev S., Oralbai E., Kariev E. Novye petroglify Karatau i Tarbagataia // Trudy Filiala İA im. A.H. Margulana v g. Astana. T.1 – Astana, 2012. – S.79-94.

2. Samaşev Z., Baitleu D., Oralbai E., Tolegenov E., Kariev E., Oljaev D. Naskälnye risunki Tarbagataia // «Altai – zolotaia kolybel türkskogo mira». Materialy Mejdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferensii. 26-27 avgusta 2013 goda. Chäst 2. – Üst-Kamenogorsk, 2013. – S. 161-168.

3. Samaşev Z. İstoria izobrazitel'nogo iskustva Kazahstana. Drevnost i srednevekove. Kazahskoe

iskustvo v 5 tomah. Drevnee iskustvo. T.1. – Almaty: Elnur, 2013. – 240 s.

4. Samaşev Z. Drevnetürkskaia grafika. – Astana: İzdatelskaia grupa Türkskoi Akademii, 2013. – 316 s.

5. Samaşev Z. Petroglify urochişa Şimaily na Tarbagatae. «Mädeni mūra». № 3(60). – Astana, 2015. – S. 101-105.

6. Samaşev Z., Baitleu D., Murgabaev S., Chotbaev A., Kiasbek G., Kojahmetov B., Rahmankulov E., Sirajeva B., Tolegenov E. Petroglify urochişa Şimaily na Tarbagatae // Altai – türk älemınıñ altyn besigi. – Öskemen, 2017. – S. 166-172.

Самашев З.С.

ПЕТРОГЛИФЫ ТАРБАГАТАЯ. ШИМАЙЛЫ

В статье описывается серия рельефных рисунков на скалах урочища Шимайлы Тарбагатайского района Восточно-Казахстанской области, начиная с бронзового века и заканчивая древнетюркским временем. По результатам полевой исследовательской работы особое внимание автором обращено на способы дальнейшей обработки, классификацию и типологию используемых материалов, изображения и сюжеты, обнаруженные на скале. В публикации затрагивается тема хронологической последовательности основных образов и сюжетов петроглифов Шимайлы.

Ключевые слова: Тарбагатай, Шимайлы, Молдажар, Сарыдонгал, петроглифы.

Samashev Z.S.

PETROGLYPHS OF TARBAGATAY. SHIMAYLY

The article describes a series of drawings relief on the rocks of the Shimayly tract of the Tarbagatay district of the East Kazakhstan region, covering periods from the Bronze Age to the ancient Turkic time. It will be about the methods of further processing, classification and typology of the obtained, prepared data, materials, images and plots on field research work carried out on the rock. There is a chronological sequence of the main images and plots of petroglyphs of Shimayly.

Keywords: Tarbagatay, Shimayly, Moldazhar, Sarydongal, petroglyphs.